

Grzegorz Malec

Kiedy Darwin stracił wiarę w Boga?

Diametros nr 48, 38-54

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KIEDY DARWIN STRACIŁ WIARĘ W BOGA?

- Grzegorz Malec -

Abstrakt. Przedmiotem artykułu jest próba określenia możliwie precyzyjnej daty, kiedy Karol Darwin, angielski przyrodnik i ewolucjonista, stracił wiarę w Boga. Darwin w pierwszym okresie życia był bez wątpienia teistą. Autor twierdzi, że pierwsze wątpliwości związane z istnieniem dobrego Stwórcy pojawiły się u Darwina w czasie podróży dookoła świata na okręcie HMS Beagle. Po powrocie do Anglii przyrodnik intensywnie pracował nad swoimi notatnikami, w których zapisał, że moralność jest skutkiem pokoleniowego przekazywania użytecznych zachowań, a wiara w istnienie Boga jest jedynie konsekwencją religijnego wychowania. Autor utrzymuje, że na przełomie lat 30. i 40. Darwin posiadał już bardzo poważne wątpliwości związane z prawdziwością doktryny chrześcijańskiej. Ostatecznie utracił on wiarę po śmierci ukochanej córki Annie – 23 kwietnia 1851 roku.

Słowa kluczowe: Annie Darwin, Emma Darwin, Karol Darwin, ateizm, chrześcijaństwo.

*Prawdziwym pytaniem nie jest to,
czy Darwin stracił wiarę w Boga,
ale kiedy ją stracił¹.*

Wstęp

Teologiczne poglądy wielkich uczonych zawsze wzbudzały ogromne zainteresowanie. Karolowi Darwinowi poświęcono już dziesiątki książek i setki artykułów. Niektórzy autorzy błędnie twierdzą, że angielskiego ewolucjonistę interesowały wyłącznie kwestie przyrodnicze². Na stronach notatników, w listach i niektórych fragmentach *Autobiografii* przyrodnik przedstawił swoje teologiczne rozważania, z których wynika, że w drugiej połowie życia stał się ateistą. Proces

¹ Wiker [2009b].

² Pogląd taki przedstawił abp Józef Życiński: „Obdarzony zmysłem krytycyzmu Darwin wiedział o swym braku kompetencji filozoficznych czy teologicznych, stąd też starał się programowo unikać komentarzy, wykraczających poza jego specjalność” (Życiński [1990] s. 38, cyt za: Jodkowski [2010] s. 67). W podobnym tonie wyraził się także Zenon Radziwolski, który twierdził, że teoria ewolucji zawarta na stronach *O powstawaniu gatunków* miała charakter czysto przyrodniczy: „Była to zarazem teoria przyrodnicza, i tylko przyrodnicza, pozbawiona wszelkich wtrętów metafizyczno-teologicznych” (Radziwolski [1979] s. 8).

utraty wiary przebiegał u Darwina stopniowo. Kwestią sporną jest określenie możliwie precyzyjnej daty, kiedy angielski przyrodnik „wypadł z orbity łaski”³.

1. Okres teistyczny w życiu Darwina

Karol Darwin urodził się 12 lutego 1809 roku w Shrewsbury. Jego ojcem był dobrze sytuowany lekarz i ateista Robert Darwin. Matka Darwina była osobą wierzącą, ale zmarła w jego wczesnym dzieciństwie, toteż nie zdążyła zaszczepić mu głębszych wartości religijnych. Darwin, wspominając okres swojego dzieciństwa, napisał w *Autobiografii*:

Pamiętam, jak w pierwszym okresie mego życia w szkole często musiałem biec bardzo szybko, aby zdążyć na czas, a że biegałem dobrze, zawsze mi się to jakoś udawało. Gdy zaś miałem co do tego wątpliwości, gorąco prosiłem Boga o pomoc. Przypominam sobie doskonale, jak to przypisywałem moje sukcesy modlitwom, nie zaś szybkiemu biegowi i nie mogłem się nadziwić, że Bóg mi tak często pomaga⁴.

Karol Darwin we wczesnym dzieciństwie wykazywał pewne zainteresowanie profesją ojca, dlatego na początku 1825 roku udał się do Edynburga, aby tam studiować medycynę. Szybko jednak porzucił zamiar bycia lekarzem i na początku 1828 roku, zgodnie z wolą ojca, rozpoczął studia teologiczne w Cambridge. Przyszły przyrodnik został wychowany w tradycji liberalnego unitarianizmu, dlatego Robert Darwin przypuszczał, że jego syn może mieć trudności z akceptacją wszystkich artykułów wiary kościoła anglikańskiego. Jednak spokojna i ekonomicznie atrakcyjna posada wiejskiego pastora wydawała się wówczas najlepszym rozwiązaniem. Darwin z uwagą przeczytał *Evidences of Christianity* Johna B. Sumnera, a także *An Exposition of the Creed* autorstwa Johna Pearsona, po czym „przekonał sam siebie”, że „należy przyjąć naszą wiarę w całości”⁵. Wiele lat później, wspominając ten okres, Darwin napisał:

Nigdy nie zwróciłem na to uwagi, jak nielogicznie jest mówić, że wierzę w coś, czego nie mogę zrozumieć, i co w rzeczywistości jest niepoznawalne⁶.

³ Moore [2010] s. 196.

⁴ Darwin [1960a] s. 5.

⁵ Darwin [1911] s. 39.

⁶ Darwin [1960a] s. 25.

W Cambridge rozwinęły się przyrodnicze pasje Darwina. Przyszły ewolucjonista nie poświęcał zbyt dużo czasu na studiowanie *Pisma Świętego*, ponieważ, jak sam przyznał, nie czuł powołania do posługi kapłańskiej⁷. Nie zmienia to jednak faktu, że młody przyrodnik niewątpliwie wierzył wówczas w Boga. Z wielką ciekawością przestudiował książki Williama Paleya, który twierdził, że złożoność i odpowiednie przystosowanie organizmów żywych wskazuje na istnienie Inteligentnego Projektanta – Boga⁸. Darwin był wówczas: „oczarowany i przekonany o słuszności całej jego argumentacji”⁹.

Cechą charakterystyczną Roberta Darwina było to, że zawsze starał się poszukiwać wyjaśnień racjonalnych. Wywarł tym ogromny wpływ na syna, który za pomocą argumentów Paleya mógł zracjonalizować swoją wiarę w Stwórcę. Argument z projektu, jak słusznie podkreślił Nick Spencer, stał się „kamieniem węgielnym jego wiary”¹⁰.

2. Okres teologicznych wątpliwości

Pod koniec sierpnia 1831 roku Karol Darwin otrzymał propozycję podróży dookoła świata na pokładzie okrętu HMS Beagle. Darwin musiał sam pokryć koszty swojej podróży, a jego początkowym zadaniem było dotrzymywanie towarzystwa kapitanowi FitzRoyowi – w Anglii obawiano się, aby kapitan nie podzielił losu swojego poprzednika, który popełnił samobójstwo. Darwin wypłynął w morze 27 grudnia 1831 roku. Podczas niespełna 5-letniej wyprawy pojawiły się u niego pierwsze wątpliwości religijne, choć na początku podróży jego wiara była w zasadzie niezachwiana:

Wówczas gdy przebywałem na pokładzie Beagle, zapatrywania moje były ściśle ortodoksyjne; pamiętam, jak serdecznie śmiali się ze mnie niektórzy oficerowie (choć sami byli ortodoksami), gdy cytowałem Biblię jako nieodparty argument w pewnych kwestiach moralnych. Sądzę, że bawiła ich naiwność mojej argumentacji¹¹.

Darwin doskonale pamiętał słowa zawarte na stronach *Natural Theology* Paleya: „W wiosenne południe czy letni wieczór w jakąkolwiek stronę zwróciłbym wzrok, niezliczona liczba szczęśliwych stworzeń pojawia się przed moimi oczami

⁷ Por. Phipps [2002] s. 5.

⁸ Por. Bylica [2008] s. 260–261. Por. też Sagan [2008] s. 61.

⁹ Darwin [1960a] s. 26.

¹⁰ Spencer [n.d.].

¹¹ Darwin [1960a] s. 42.

mi”¹². Angielski przyrodnik na widok wspaniałych lasów tropikalnych znajdujących się na wschodnich terenach Brazylii był wyraźnie pod wrażeniem Paleyowskiego poglądu o doskonale harmonijnym świecie:

[...] gdy człowiek znajdzie się w samym środku wspaniałej puszczy brazylijskiej, „nie może znaleźć właściwego wyrazu dla tych podniosłych uczuć podziwu, uwielbienia i nabożeństwa przepęlniających i uszlachetniających nasz umysł”¹³.

Niemniej jednak to właśnie podczas podróży dookoła świata Darwin zaczął tracić wiarę w Boga¹⁴. Im dłużej trwała wyprawa, tym częściej był on świadkiem zdarzeń, które trudno było pogodzić z poglądem o istnieniu wszechmocnego i wszechdobrego Stwórcy. Przyrodnik zdał sobie sprawę z nieustającej walki odbywającej się w stanie natury; bezradności ludzi wobec trzęsienia ziemi, którego był świadkiem (nie zachowała się nawet katedra); krwawych konfliktów pomiędzy chrześcijanami a Indianami; okrucieństwa, z jakim traktowani są niewolnicy; praktyk kanibalistycznych wśród mieszkańców Ziemi Ognistej i ich zadziwiająco niskiego poziomu cywilizacji¹⁵. Świat, który stanął przed oczami Darwina, mocno odbiegał od tego, o czym pisał Paley¹⁶.

Podczas podróży dookoła świata Darwin podjął ważną decyzję metodologiczną. Angielski przyrodnik zdecydowanie odrzucił pogląd o konieczności odwołań do Boga przy próbach wyjaśnienia rzeczywistości przyrodniczej. Wspominając swoje rozmowy z Chilijczykami, napisał:

Moje geologiczne badanie kraju wywołało duże zdumienie wśród Chilijczyków i długo trwało, zanim ich zdołałem przekonać, że nie poszukuję złóż mineralnych. Czasami kosztowało mnie to dużo trudu. Przekonałem się, że najlepszym sposobem wyjaśnienia mego zajęcia było zadawanie im pytań tego rodzaju: dlaczego oni sami nie są ciekawi rzeczy dotyczących trzęsień ziemi i wulkanów lub czemu pewne źródła są gorące a inne zimne, czemu są góry w Chile, a nie ma nawet pagórka w La Plata. Takie proste pytania zadowalały i uspokajały większość. Jednak niektórzy (tak jak i w Anglii garstka ludzi zacofanych o sto lat) uważali wszystkie

¹² Paley [1881] s. 296.

¹³ Darwin [1960a] s. 46.

¹⁴ Por. Ruse [2008] s. 241–242. Por. też Ruse [2005] s. 67.

¹⁵ Por. Darwin [1951] s. 25–26, 83, 99, 196–197, 205–207, 272, 291–302, 483–485.

¹⁶ Por. Pennock [1999] s. 70.

takie dociekania za bezużyteczne i bezbożne, i sądzili, że ludziom powinno w zupełności wystarczyć stwierdzenie, że Bóg tak stworzył góry¹⁷.

HMS Beagle zakończył swój rejs w październiku 1836 roku. Darwin przyznał, że w okresie następných dwóch lat często rozmyślał o religii. Przyrodnik poruszył wiele zagadnień związanych z chrześcijaństwem. Nowy Testament stał się dla niego równie wiarygodny, co święte księgi Hindusów, a zasady moralne tam zawarte, jak przyznał, wydawały się wzniosłe jedynie przy odpowiedniej interpretacji. Darwin podważył prawdziwość cudów i wiarygodność autorów Ewangelii, przestał też wierzyć, że chrześcijaństwo było objawieniem boskim. Wewnętrzne przekonania dotyczące istnienia Boga nie były jego zdaniem dobrym świadectwem na rzecz istnienia Stwórcy¹⁸. Natomiast chrześcijańską koncepcję potępienia niewierzących określił mianem „okropnej doktryny”¹⁹.

Swoje wczesne przemyślenia Darwin spisywał w notatnikach, nad którymi intensywnie pracował w latach 1836–1839. Notatniki te, jak zwrócił uwagę Ernst Mayr, mają wyraźnie materialistyczny charakter²⁰. Angielski przyrodnik dobrze znał przekaz *Pisma Świętego*, a szczególnie *Księgi Rodzaju*. Na długo przed opublikowaniem *O powstawaniu gatunków* kwestionował pogląd, że poszczególne gatunki były stwarzane bezpośrednio przez Boga (specjalne stworzenie). Niedługo po powrocie z wyprawy otwarcie przyznał, że człowiek nie jest bytem odrębnym od świata zwierząt, ale kolejnym przedstawicielem gromady ssaków. Ludzie odziedziczyli skłonności do złych zachowań po zwierzęcych przodkach, kiedy na niższym stopniu rozwoju intelektu zachowania takie (np. gniew czy chęć zemsty) były użyteczne. Człowiek, zdaniem Darwina, czynił starania na rzecz poprawy swoich zachowań, ale w gruncie rzeczy było to motywowane dobrem jego potomstwa. Angielski przyrodnik kwestionował też istnienie wolnej woli na rzecz dziedzicznych skłonności. Moralność czy wiara w istnienie jakiegoś bóstwa były jedynie konsekwencją dziedzicznych właściwości mózgu. Ludzie wierzący, jak twierdził Darwin, są przekonani, że Bóg istnieje, ale przekonanie to nie stanowi

¹⁷ Darwin [1951] s. 341–342.

¹⁸ Por. Darwin [1960a] s. 42–46.

¹⁹ Por. Darwin [1960a] s. 43. Słowa: „A to jest wszak okropna doktryna” tłumaczone są również jako: „A to jest przeklęta doktryna” (Jodkowski [1998] s. 324). W oryginale ten tekst brzmi: „And this is a damnable doctrine” (Desmond, Moore [1991] s. 623). Tłumaczenie Jodkowskiego wydaje się bardziej adekwatne do tego, co chciał wyrazić Darwin.

²⁰ Por. Mayr [1991] s. 15.

żadnego świadectwa istnienia Stwórcy, lecz jest konsekwencją religijnego wychowania²¹. W *Autobiografii* przyrodnik napisał:

Nie możemy też przeczyć możliwości ciągłego wszczepiania wiary w Boga w umysły dzieci, co wywiera tak silny i prawdopodobnie dziedziczny wpływ na ich mózg niezupełnie jeszcze rozwinięty, że tak samo trudno im odrzucić wiarę w Boga, jak małpie trudno jest pozbyć się instynktownego strachu i nienawiści do węża²².

Darwin twierdził, że pogląd, iż człowiek posiada wrodzoną ideę Boga, jest tworem kultury:

Zdaję sobie sprawę, że wiele osób używało rzekomo instynktownej wiary w Boga jako argumentu na Jego istnienie. Jest to jednak argument pochopny [...] Wydaje się, że pojęcie dobrego Stwórcy wszechświata powstało w umyśle człowieka dopiero wówczas, gdy uszlachetniła go długotrwała kultura²³.

3. Wpływ śmierci córki na ateizm Darwina

Pod koniec stycznia 1839 roku przyrodnik ożenił się ze swoją kuzynką Emmą Wedgwood. Karol Darwin nie posłuchał rady ojca i zdradził żonie swoje wątpliwości religijne, przez co obawiała się ona o jego przyszłe zbawienie²⁴. Emma Darwin była mocno zaniepokojona, że jej mąż miał w zwyczaju nie wierzyć w nic, co jego zdaniem nie było poparte wiarygodnymi dowodami. Jeszcze przed ślubem napisała do niego: „Rozsądek podpowiada mi, że szczerze wątpliwości nie mogą być grzechem, ale czuję, że między nami będzie bolesna pustka”²⁵. W kolejnym liście oznajmiła mężowi, że odczuwa głęboki smutek na myśl, że naraża on ich wspólną przyszłość w raju²⁶. Karol Darwin pod jej listem napisał: „Kiedy umrę, wiedz, że wielokrotnie całowałem ten list i wylałem nad nim wiele łez”²⁷. Emma Darwin była wyraźnie zaniepokojona materialistycznymi implikacjami poglądów męża. Charakteryzując jeden z rozdziałów *O pochodzeniu człowieka* napisała, że jego treść wzbudziła w niej wielką niechęć, ponieważ nie było tam miejsca

²¹ Por. Darwin [1838a] s. 77, 166, [1838b] s. 36–37, [1838c] s. 19, 69–74, 122–123, 135–136, 150–151, [1838–1839] s. 61.

²² Darwin [1960a] s. 47.

²³ Darwin [1960b] s. 429.

²⁴ Por. Keynes [2002] s. 55–56. Por też Himmelfarb [1959] s. 381.

²⁵ Browne [2008] s. 46.

²⁶ Por. Healey [2001] s. 163.

²⁷ List Emmy Darwin do Karola Darwina z lutego 1839 roku.

dla Boga²⁸. W innym miejscu oznajmiła Francisowi Darwinowi, że: „Pogląd twojego ojca, że cała moralność jest skutkiem działania ewolucji, jest dla mnie bolesny”²⁹.

We wrześniu 1842 roku rodzina Darwinów przeprowadziła się do Downe w hrabstwie Kent i zamieszkała w dawnej plebanii (Down House). Przyrodnik już wówczas uskarżał się na problemy zdrowotne, które nie opuściły go do końca życia³⁰. Darwin z pozytywnym skutkiem korzystał z usług doktora Jamesa M. Gully'ego, który w Malvern prowadził ośrodek hydroterapeutyczny³¹.

2 marca 1841 roku urodziło się drugie z dziesięciorga dzieci Darwinów – Annie (Anne Elizabeth Darwin). W roku 1849 Annie zachorowała na szkarlatynę. Stan jej zdrowia wkrótce nieco się poprawił, ale nigdy nie powrócił do kondycji sprzed 1849 roku. Trudno jednoznacznie stwierdzić, co jej dolegało. Jej choroba była połączeniem braku apetytu, osłabienia, regularnych ataków gorączki i wymiotów. O zły stan córki Darwin obwinał siebie. Choć nie znał on zasad dziedziczenia, to wyobrażał sobie, że każda komórka znajdująca się w ciele organizmu żywego wytwarza mikrocząsteczki, które nazywał gemmulami. Cząsteczki te miały przenikać do krwioobiegu i tą drogą przedostawać się do układu rozrodczego poszczególnych osobników. Darwin sądził, że na skutek małżeństwa z osobą blisko spokrewnioną przekazał córce własne słabości³².

Na przełomie lat 1850-1851 stan zdrowia Annie pogorszył się. Darwin wysłał list do doktora Gully'ego, w którym dokładnie opisał stan córki. Skrupulatnie wykonywał zalecenia, które otrzymał od swojego hydroterapeuty i od połowy stycznia 1851 roku poddawał córkę kuracji polegającej na owijaniu ciała mokrymi ręcznikami i naświetlaniu lampą spirytusową. Nie przynosiło to jednak większych rezultatów, dlatego na początku 1851 roku zabrał córkę do Malvern. Emma Darwin była wówczas w 7 miesiącu ciąży i została w domu z pozostałymi dziećmi. Po kilku dniach Darwin wyjechał do Londynu i Downe, aby powrócić do Malvern 17 kwietnia, kiedy to stan zdrowia Annie mocno się pogorszył (dostała wysokiej gorączki i była na tyle osłabiona, że nie mogła wstać z łóżka). W kolejnych dniach

²⁸ Por. Litchfield [1915] s. 196.

²⁹ Keynes [2002] s. 59.

³⁰ Por. Colp Jr. [1977].

³¹ Por. Browne [1990] s. 102–113.

³² Por. list Karola Darwina do Williama Darwina Foxa z 27 marca 1851 roku. Por. też Bowlby [1990] s. 292, 298–299; Fenner, Egger, Gagneux [2009] s. 1425. Silvertown podkreślił, że zły stan zdrowia Darwina mógł być konsekwencją choroby pasożytniczej, której nabawił się podczas pobytu w Ameryce Południowej – a ta nie jest przekazywana na drodze dziedziczenia (por. Silvertown [2009] s. 43).

przyrodnik starał się poświęcać córce tyle czasu, ile tylko mógł³³. Na bieżąco informował też żonę o stanie zdrowia córki. Emma Darwin gorliwie modliła się do Boga o poprawę stanu zdrowia Annie, o czym doskonale wiedział jej mąż. Ich korespondencja w ciągu następných siedmiu dni doskonale obrazuje dramat, jaki przeżywali rodzice Annie³⁴. Uczony pisał:

17 kwietnia:

Zapewniają mnie, że Annie ma się troszkę lepiej [...] Doktor Gully wierzy, że jest duża nadzieja. Dzięki Bogu, nie cierpi wcale – przez cały dzień drzemie³⁵.

18 kwietnia:

Wygląda na strasznie wyczerpaną, czasami wydaje mi się, że traci ona kontakt z rzeczywistością, ale teraz ma się nieco lepiej [...] Boże dopomóż³⁶.

Dzięki Bogu nie cierpi. To jest trudniejsze do zniesienia niż przypuszczałem. Twój list doprowadził mnie do łez, ale nie mogę się załamać i unikam tego, próbując nie myśleć o niej przez cały czas. Teraz, z godziny na godzinę, wygląda to jak walka na krawędzi życia i śmierci. Bóg jeden wie, jak to się skończy³⁷.

20 kwietnia:

Jeśli przeżyje dwa tygodnie, jest nadzieja [...] Nie siedzę przy niej przez cały czas, lecz wciąż wstaję i siadam. *Nie mogę* usiedzieć spokojnie [...] Och, jakże bym chciał, żeby już był wtorek i skończył się ten okres dwóch tygodni. Lecz nie wolno mi żywić zbyt dużej nadziei. Te następujące kolejno po sobie chwile braku nadziei, a potem przyływy nadziei powodują u mnie duże osłabienie: nie mogę przestać raz ufać, a raz doznawać rozczarowania³⁸.

21 kwietnia:

Nasze biedne dziecko jest śmiertelnie chore, tak bardzo, jak tylko chory może być człowiek. To była koszmarna noc, gdy doktor powiedział mi, że wszystko wyjaśni się przed świtem. Jeżeli biegunka nie postąpi, to ufam Bogu, że będziemy prawie bezpieczni. Mam nadzieję, że na dziś wymioty ustały [...] Najdroższa, jakże się wzruszyłem, kiedy przeczytałem w twoim liście, że udałaś się do ogrodu Annie.

³³ Por. Aydon [2002] s. 176–179; Bowlby [1990] s. 292–293; Quammen [2006] s. 113–121.

³⁴ Por. de Beer [1965] s. 139.

³⁵ List Karola Darwina do Emmy Darwin z 17 kwietnia 1851 roku.

³⁶ List Karola Darwina do Emmy Darwin z 18 kwietnia 1851 roku.

³⁷ Ibidem.

³⁸ List Karola Darwina do Emmy Darwin z 20 kwietnia 1851 roku.

Chciałbym, abyś mogła teraz ujrzeć jej całkowity spokój, cierpliwość i wdzięczność, która rysuje się na jej twarzy. Jakże trudno mi znieść odgłosów jej cierpienia, ale równocześnie jestem wdzięczny, że mogę usłyszeć jej głos. Biedna mała duszyczka³⁹.

23 kwietnia:

Błagam Boga, żeby list Fanny przygotował Cię na to, co się stało. Zasnęła swym ostatnim snem bardzo spokojnie, bardzo łagodnie dzisiaj o 12. Nasze biedne, kochane, drogie dziecko miało życie bardzo krótkie, lecz wierzę, że szczęśliwe, a Bóg jeden wie, jakie nieszczęścia miały być jej udziałem. Wyzionęła ducha bez jednego westchnienia. Jakże nieutulony w żalu czuje się człowiek, gdy myśli o jej szczerym i serdecznym charakterze. Jestem bardzo wdzięczny za dagerotyp. Nie przypominam sobie, aby to kochane dziecko było kiedyś niegrzeczne. Niech ją Bóg błogosławi⁴⁰.

Emma Darwin mocno wierzyła w chrześcijańską koncepcję życia po śmierci. Po śmierci Annie sporządziła ona notatki przedstawiające reakcję ośmioletniej córki Etty (Henrietty Darwin) na śmierć starszej siostry. Na pytanie Etty, co powinna robić, aby być dobrą dziewczynką, Emma odrzekła, iż: „powinna się gorliwie modlić do Boga, aby pomógł jej być dobrą”. Etty chciała być dobrą dziewczynką z obawy przed pójściem do piekła, na co Emma odpowiedziała, że jest przekonana, iż „Annie jest bezpieczna w niebie” i że kiedyś ją tam spotkają⁴¹.

Treść listów Darwina może sugerować, że modlił się on o poprawę stanu zdrowia córki. Patricia Jalland napisała, że stwierdzenia obecne w powyższych listach w rodzaju: „Boże dopomóż”, „Niech ją Bóg błogosławi”, „Błagam Boga”, nie świadczą o religijności ich autora. Bóg, jak podkreśliła autorka, był dla Darwina jedynie figurą retoryczną⁴². Wydaje się jednak, że za formułami religijnymi stosowanymi przez Darwina kryje się coś więcej niż tylko ekspresja wypowiedzi. Angielski przyrodnik wiedział, że jedynym pocieszeniem dla jego żony była myśl, że nieśmiertelna dusza ich córki trafi do nieba⁴³. Dlatego wszystkie formuły reli-

³⁹ List Karola Darwina do Emmy Darwin z 21 kwietnia 1851 roku.

⁴⁰ List Karola Darwina do Emmy Darwin z 23 kwietnia 1851 roku.

⁴¹ Keynes [2002] s. 234–235.

⁴² Por. Jalland [1996] s. 347. Por. też Levine [2006] s. 162.

⁴³ Emma Darwin w jednym z listów do męża napisała: „Jestem przekonana, że wiesz, jak cię kocham. Moja miłość pozwala mi niemalże współodczuwać twoje cierpienia. Jedynym pocieszeniem, jakie znajduję, jest wiara, że wszystko dzieje się z woli Boga, a wszystkie cierpienia i choroby mają na celu pomóc nam wznieść wzrok ku niebu i z nadzieją oczekiwać na przyszłe życie w królestwie niebieskim” (Litchfield [1915] s. 175).

gijne, których używał, były najprawdopodobniej motywowane chęcią wsparcia Emmy Darwin w trudnych chwilach, a także uszanowaniem jej przekonań religijnych. Darwin, jak zaznaczył Tim M. Berra, nigdy nie otrząsnął się po śmierci córki⁴⁴. Chrześcijańska koncepcja życia po śmierci nie była dla przyrodnika żadnym pocieszeniem, ponieważ wraz ze śmiercią córki umarły w nim resztki wiary, co jednak skrupulatnie ukrywał przed żoną, aby nie przysparzać jej dodatkowych zmartwień o ich wspólny pobyt w raju.

Angielski przyrodnik w *Autobiografii* przyznał, że w drugiej połowie jego życia „najbardziej znamiennej rzeczą było rozpowszechnianie się sceptycyzmu i racjonalizmu”⁴⁵. Darwin nie mógł zrozumieć, jak mógłby wierzyć w istnienie Boga, który pozwoliłby na śmierć jego ukochanej córki. George Levine napisał:

Żadna z koncepcji troskliwego Boga nie mogła usprawiedliwić śmierci jego córki lub sposobu, w jaki odeszła [...] Jeżeli śmierć Annie była częścią szerszego, ważnego pod względem moralnym planu, to plan ten nie miał nic wspólnego z królestwem jakiegokolwiek dobrego i troskliwego Boga⁴⁶.

W podobnym tonie wyraził się także Randal Keynes, praprawnuk Karola Darwina:

Emma nie mogła zrozumieć, dlaczego Bóg odebrał jej dziecko, ale ufała, że Annie poszła do Nieba i że kiedyś ją tam spotka. Innego zdania był Karol Darwin, który nie wierzył, aby śmierć jego córki była częścią jakiegokolwiek wyższego celu. Dla Emmy, jako pobożnej chrześcijanki, śmierć była nierozdzielnie powiązana z grzechem, ale Karol nie dostrzegał tego połączenia [...] Śmierć była zjawiskiem czysto naturalnym. Jej przyczyn i sposobów zapobiegania może ostatecznie poszukiwać medycyna. Religia nie stanowi wyjaśnienia dla utraty ukochanego dziecka⁴⁷.

Śmierć Annie była dla angielskiego przyrodnika skutkiem prawidłowości przyrodniczych, ponieważ tylko tak mógł sobie to wytłumaczyć:

[...] istnienie wielu cierpień doskonale daje się pogodzić z poglądem, iż wszystkie istoty organiczne rozwinęły się przez zmienność i dobór naturalny⁴⁸.

⁴⁴ Por. Berra [2009] s. 55.

⁴⁵ Darwin [1960a] s. 48.

⁴⁶ Levine [2006] s. 163.

⁴⁷ Keynes [2002] s. 210. Patrz też: Browne [1995] s. 502; Zimmer [2003] s. 420.

⁴⁸ Darwin [1960a] s. 45.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, co było bezpośrednią przyczyną śmierci Annie Darwin⁴⁹. Kilka dni po śmierci córki angielski uczoney napisał: „Była moim ukochanym dzieckiem. Jej wewnętrzne ciepło, szczerość, nieustająca radość z życia i ogromna życzliwość sprawiały, że nie można było jej nie kochać”⁵⁰; „Straciliśmy radość ogniska domowego i pociechę na stare lata”⁵¹. Darwin długo nie mógł się pogodzić ze śmiercią córki⁵². Przyrodnik nie został w Malvern na pogrzebie, którego przygotowaniem zajęła się Fanny Wedgwood. Wrócił do Downe, aby razem z żoną pogрузić się w żałobie. W ciągu następných kilkunastu lat Darwin nie pojawił się ani razu w Malvern, a grób córki odwiedził wraz z żoną dopiero na początku września 1863 roku⁵³.

Kazimierz Jodkowski napisał, że Darwin był „zdeklarowanym ateistą” przed publikacją *O powstawaniu gatunków*⁵⁴. W opinii wielu uczonych apostazja angielskiego uczonego miała miejsce niedługo po śmierci Annie⁵⁵. Współcześnie jednak coraz częściej odchodzi się od tego poglądu. Benjamin Wiker stwierdził, że Darwin stracił wiarę w Boga na długo przed śmiercią córki⁵⁶. John van Wyhe i Mark J. Pallen, we wstępie do artykułu opublikowanego na łamach czasopisma „Centaurus” w 2012 roku, napisali:

[...] śmierć Annie nie miała żadnego wpływu na utratę wiary Darwina [...] hipoteza „Annie” powinna zostać uznana za mit i umieszczona na równi z hipotezami „zięb Darwina”, listu Darwina do Marksa, nawrócenia na łożu śmierci i „zwłoki Darwina” [...]⁵⁷.

⁴⁹ Doktor Gully za przyczynę śmierci Annie uznał „gorączkę żółciową o charakterze tyfoidalnym” (Browne [1995] s. 502). Współcześnie twierdzi się, że prawdopodobną przyczyną śmierci Annie Darwin była gruźlica – dokładnie bakteria *Mycobacterium tuberculosis* (por. Fenner, Egger, Gagneux [2009] s. 1425–1428).

⁵⁰ List Karola Darwina do Williama Darwina Foxa z 29 kwietnia 1851 roku.

⁵¹ Darwin [1851].

⁵² Por. list Karola Darwina do Williama Darwina Foxa z 3 października 1856 roku. Angielski przyrodnik w *Autobiografii* napisał: „Było to najśłodsze i najczulsze dziecko [...] I teraz [w 1876 roku GM] jeszcze mam łzy w oczach, gdy myślę o jej dobroci” (Darwin [1960a] s. 49–50).

⁵³ Por. Keynes [2002] s. 269–270.

⁵⁴ Jodkowski [2001]; Jodkowski [1999] (fragment ten został dodany w wersji elektronicznej tekstu); Jodkowski [2003] s. 84. Por. też Jodkowski [2000] s. 71, [1998] s. 323; Jodkowski [2010] s. 66. Warto zauważyć, że Darwin skutecznie ukrywał swój ateizm. Adam Sedgwick w 1860 roku przyznał, że teoria Darwina ma charakter ateistyczny, ale nie znaczy to, że jej autor był ateistą (por. Sedgwick [1860] s. 101). W podobnym tonie wyraził się także Charles Hodge (por. Hodge [1874] s. 176–177).

⁵⁵ Por. Desmond, Moore [1991] s. 387; Moore [1989] s. 195–230; Steffoff [1996] s. 80; White, Gribbin [1998] s. 170.

⁵⁶ Por. Wiker [2009a] s. 77–78.

⁵⁷ van Wyhe, Pallen [2012] s. 105.

W podobnym tonie wyraził się także John David Pleins, który oznajmił, że nie ma wiarygodnych świadectw historycznych na rzecz porzucenia wiary przez Darwina po śmierci Annie⁵⁸. Warto także zaznaczyć, że w roku 2009 opublikowane zostały dwie książki dotyczące poglądów teologicznych angielskiego przyrodnika, w których twierdzi się, że nigdy nie stał się on ateistą⁵⁹. To, że Darwin nigdzie nie napisał wprost, iż po śmierci córki odrzucił wiarę w istnienie Boga, nie świadczy, że tak się nie stało. Na podobnej zasadzie można by przyjąć, że Darwin nie był ewolucjonistą, ponieważ na żadnej ze stron *O powstawaniu gatunków* nie określił się tym mianem.

Angielski przyrodnik pod koniec życia oznajmił: „Nie porzuciłem chrześcijaństwa aż do ukończenia czterdziestego roku życia”⁶⁰. Annie zachorowała na szkarlatynę kilka miesięcy po jego czterdziestych urodzinach. Darwin napisał w *Autobiografii*, że proces utraty wiary przebiegał u niego powoli: „Stopniowo coraz bardziej owładła mną niewiara” – należy tu podkreślić czas podróży dookoła świata (1831–1836) i okres kilku lat od powrotu do Anglii, kiedy Darwin przyznał, że dużo rozmyślał o religii i kiedy po raz pierwszy pisemnie wyraził teorię ewolucji (1837–1842) – „aż wreszcie dokonało się to całkowicie”⁶¹. Wydaje się, że całkowita utrata wiary w nastąpiła niespełna dziesięć lat od momentu pierwszych poważnych wątpliwości. Kontynuując swoją myśl, dodał: „Postępowało to wszakże tak wolno, że nie odczuwałem żadnego niepokoju i od tego czasu nie wątpiłem nigdy ani przez chwilę, że moje wnioski są prawidłowe”⁶². Uczony w *Autobiografii* pisał także, jak niechętnie rezygnował z wiary w Boga i jak wielokrotnie marzył o odnalezieniu listów lub rękopisów, które potwierdzałyby treść Ewangelii⁶³.

Wydaje się, że angielski przyrodnik, mimo wczesnych wątpliwości religijnych, które towarzyszyły mu podczas podróży dookoła świata, dopiero po śmierci córki w pełni zaakceptował pogląd, że życie jest jedynie nagromadzeniem procesów biologicznych, a śmierć bliskiej osoby nie jest tylko chwilową rozłąką. Darwin był przekonany, że 23 kwietnia 1851 roku widział córkę po raz ostatni, a jej rzekomy pobyt w raju był dla niego tylko mrzonką. Po śmierci Annie przy-

⁵⁸ Por. Pleins [2013] s. 100.

⁵⁹ Por. Herbert [2009]; Spencer [2009].

⁶⁰ Aveling [1883] s. 5.

⁶¹ Darwin [1960a] s. 43.

⁶² Ibidem.

⁶³ Por. Ibidem.

rodnik przestał chodzić do kościoła, a odprowadzał jedynie rodzinę w jego okolicy⁶⁴.

W *Autobiografii* można znaleźć wypowiedź Darwina sugerującą, że podczas pisania *O powstawaniu gatunków* należało mu się miano „Teisty”⁶⁵. Darwinowi, jak twierdził, jeszcze na przełomie lat 1858–1859 trudno było się pogodzić z poglądem, że wszechświat i wszystkie istoty go zamieszkujące były rezultatem procesów czysto przyrodniczych. Uczony napisał: „Przekonanie to głęboko tkwiło w moim umyśle jeszcze w okresie pisania *Powstawania gatunków*”⁶⁶. Warto zauważyć, że Darwin, ponaglany przez Lyella, dopiero 14 maja 1856 roku postanowił opublikować swoje ewolucjonistyczne rozważania w postaci rozległej książki, która miała nosić tytuł *Natural Selection*. Po otrzymaniu listu od Wallace'a, zawierającego krótki opis teorii ewolucji na drodze doboru naturalnego, z zamiaru tego zrezygnował. Do napisania *O powstawaniu gatunków* przystąpił 20 lipca 1858 roku. Książka była gotowa do druku po niespełna czternastu miesiącach, 1 października 1859 roku. Jeżeli myślenie teleologiczne tkwiłoby wówczas głęboko w umyśle Darwina, to miałyby to odzwierciedlenie w jego pracy (na ewentualne poprawki nie było czasu). Nic takiego jednak nie miało miejsca. Książka angielskiego przyrodnika okazała się nad wyraz przemyślaną publikacją, a głównym jej celem była krytyka nadnaturalistycznych wyjaśnień pochodzenia życia (kreacjonizmu), dlatego jest mało prawdopodobne, aby jej autor, na jakimkolwiek etapie powstawania książki, był teistą⁶⁷.

Zakończenie

W grudniu 1831 roku młody angielski dżentelmen i przyrodnik amator, Karol Darwin, wyruszył w podróż dookoła świata. Na początku wyprawy był przekonany, że po powrocie do domu zostanie pastorem w jednej z wiejskich parafii. W *Autobiografii* przyznał, że zamiar ten umarł „śmiercią naturalną”⁶⁸. Wydaje się, że podobnie było z jego wiarą. Po wczesnych zachwytach argumentacją Paleya, Darwin zdał sobie sprawę, że rzeczywistość przyrodnicza nie jest doskonałym tworem Boga, ale areną nieustającej walki i cierpień. Liczba wątpliwości, jakie pojawiły się w umyśle przyrodnika, sukcesywnie wzrastała. Darwin stopniowo

⁶⁴ Por. Foote [1889] s. 20, [2009] s. 134. Francis Darwin wspominał, że widok jego ojca w kościele był „nadzwyczajnym wydarzeniem”. F. Darwin potrafił wskazać jedynie dwa takie przypadki (Darwin [1958] s. 85).

⁶⁵ Darwin [1960a] s. 47.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Por. Jodkowski [2010] s. 73–84.

⁶⁸ Darwin [1960a] s. 25.

przestawał wierzyć w Boga, a proces utraty wiary dokonał się u niego wraz ze śmiercią córki. Jego wczesna wiara, podobnie jak zamiar pozostania pastorem, umarła śmiercią naturalną.

Bibliografia

- Aveling [1883] – E. Aveling, *The Religious Views of Charles Darwin*, Freethought Publishing Company, London 1883, URL = <http://tiny.pl/hrmzm> [24.1.2014].
- Aydon [2002] – C. Aydon, *Charles Darwin*, Constable & Robinson Ltd, London 2002.
- Berra [2009] – T.M. Berra, *Charles Darwin: The Concise Story of an Extraordinary Man*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2009.
- Bowlby [1990] – J. Bowlby, *Charles Darwin: A New Life*, W.W. Norton & Company, New York – London 1990.
- Browne [1995] – J. Browne, *Charles Darwin: Voyaging*, Princeton University Press, Princeton 1995.
- Browne [2008] – J. Browne, *Darwin o powstawaniu gatunków: biografia*, tłum. P. Jastrzębiec, Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA SA, Warszawa 2008.
- Browne [2008] – J. Browne, *Spas and Sensibilities: Darwin at Malvern*, „Medical History” (34/10) 1990 (Supplement), s. 102–113.
- Bylica [2008] – P. Bylica, *Darwin o celowości w przyrodzie*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” (53/3-4) 2008, s. 259–273.
- Colp Jr. [1977] – R. Colp Jr., *To Be an Invalid: The Illness of Charles Darwin*, The University of Chicago Press, Chicago – London 1977.
- Darwin [1911] – Ch. Darwin, *Autobiography*, [w:] *The Life and Letters of Charles Darwin*, F. Darwin (ed.), vol. I, D. Appleton & Company, New York – London 1911, s. 25–86.
- Darwin [1838a] – Ch. Darwin, *Notebook C*, [w:] *Charles Darwin's Notebooks, 1836–1844*, P.H. Barrett, P.J. Gautrey, S. Herbert, D. Kohn, S. Smith (eds.), Cornell University Press, New York 1987, s. 237–328.
- Darwin [1838b] – Ch. Darwin, *Notebook D*, [w:] *Charles Darwin's Notebooks, 1836–1844*, P.H. Barrett, P.J. Gautrey, S. Herbert, D. Kohn, S. Smith (eds.), Cornell University Press, New York 1987, s. 329–394.
- Darwin [1838c] – Ch. Darwin, *Notebook M*, [w:] *Charles Darwin's Notebooks, 1836–1844*, P.H. Barrett, P.J. Gautrey, S. Herbert, D. Kohn, S. Smith (eds.), Cornell University Press, New York 1987, s. 517–560.
- Darwin [1838-1839] – Darwin K., *Notebook N*, [w:] *Charles Darwin's Notebooks, 1836–1844*, P.H. Barrett, P.J. Gautrey, S. Herbert, D. Kohn, S. Smith (eds.), Cornell University Press, New York 1987, s. 561–596.
- Darwin [1851] – Ch. Darwin, *Memorial of Anne Elizabeth Darwin*, Darwin Correspondence Project, URL = <http://tiny.pl/qf2ng> [8.1.2014].

- Darwin [1958] – F. Darwin, *Reminiscences of My Father's Everyday Life* [w:] *The Autobiography of Charles Darwin and Selected Letters*, F. Darwin (ed.), Dover Publications, New York 1958, s. 70–109.
- Darwin [1960a] – K. Darwin, *Autobiografia i wybór listów*, tłum. A. Iwanowska, A. Krasicka, J. Połtowicz, S. Skowron, t. VIII, „Biblioteka Klasyków Biologii”, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1960.
- Darwin [1960b] – K. Darwin, *Dobór płciowy*, tłum. K. Zaćwilichowska, t. V, „Biblioteka Klasyków Biologii”, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1960.
- Darwin [1951] – K. Darwin, *Podróż na okręcie Beagle*, tłum. K.W. Szarski, Książka i Wiedza, Warszawa 1951.
- de Beer [1965] – G. de Beer, *Charles Darwin: A Scientific Biography*, „The Natural History Library”, Anchor Books, New York 1965.
- Desmond, Moore [1991] – A. Desmond, J. Moore, *Darwin: The Life of a Tormented Evolutionist*, W.W. Norton & Company, New York – London 1991.
- Fenner, Egger, Gagneux [2009] – L. Fenner, M. Egger, S. Gagneux, *Annie Darwin's Death, The Evolution of Tuberculosis and The Need for Systems Epidemiology*, „International Journal of Epidemiology” (38/6) 2009, s. 1425–1428.
- Foote [1889] – G.W. Foote, *Darwin on God*, Progressive Publishing Company, London 1889.
- Frame [2009] – T. Frame, *Evolution in the Antipodes: Charles Darwin and Australia*, University of New South Wales Press, Sydney 2009.
- Healey [2001] – E. Healey, *Emma Darwin: The Inspirational Wife of a Genius*, Headline, London 2001.
- Herbert [2009] – D. Herbert, *Charles Darwin's Religious Views: From Creationist to Evolutionist*, Joshua Press, Guelph 2009.
- Himmelfarb [1959] – G. Himmelfarb, *Darwin and the Darwinian Revolution*, „The Norton Library”, W.W. Norton & Company, New York 1959.
- Hodge [1874] – Ch. Hodge, *What Is Darwinism?*, Scribner, Armstrong, and Co., New York 1874.
- Jalland [1996] – P. Jalland, *Death in the Victorian Family*, Oxford University Press, Oxford – New York 1996.
- Jodkowski [2001] – K. Jodkowski, *Darwin i konserwatyzm*, „Na Początku...” (7-8) 2001, s. 237–251, URL = <http://tiny.pl/hwwr6> [24.1.2014].
- Jodkowski [2000] – K. Jodkowski, *Dlaczego ewolucjonizm prowadzi do ateizmu*, [w:] *Poznanie. Człowiek. Wartości*, J. Dębowski, M. Hetmański (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2000, s. 65–76, URL = <http://tiny.pl/6cb4> [24.1.2014].
- Jodkowski [1998] – K. Jodkowski, *Metodologiczne aspekty kontrowersji ewolucjonizm-kreacjonizm*, „Realizm. Racjonalność. Relatywizm”, t. 35, Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1998.
- Jodkowski [1999] – K. Jodkowski, *Naturalizm ewolucjonizmu a wiara religijna. Przypadek Darwina*, „Przegląd Religioznawczy” (1) 1999, s. 17–34, URL = <http://tiny.pl/hww9h> [24.1.2014].

- Jodkowski [2010] – K. Jodkowski, *Teologiczne poglądy Darwina*, [w:] *Ewolucja, filozofia, religia*, D. Leszczyński (red.), „*Lectiones & Acroases Philosophicae*” (3) 2010, s. 59–84.
- Jodkowski [2003] – K. Jodkowski, *Twarde jądro ewolucjonizmu*, „*Roczniki Filozoficzne*” (51/3) 2003, s. 77–117, URL = <http://tiny.pl/bppk> [24.1.2014].
- Keynes [2002] – R. Keynes, *Darwin, His Daughter, and Human Evolution*, Riverhead Books, New York 2002.
- Levine [2006] – G. Levine, *Darwin Loves You: Natural Selection and the Re-enchantment of the World*, Princeton University Press, Princeton – Oxford 2006.
- Litchfield [1915] – H. Litchfield (ed.), *Emma Darwin: A Century of Family Letters 1792–1896*, vol. II, D. Appleton & Company, New York 1915.
- Mayr [1991] – E. Mayr, *One Long Argument: Charles Darwin and the Genesis of Modern Evolutionary Thought*, Harvard University Press, Cambridge 1991.
- Moore [2010] – J. Moore, *O tym, że przyjęcie teorii ewolucji zmusiło Karola Darwina do porzucenia chrześcijaństwa, do którego powrócił na łożu śmierci*, tłum. M. Romanek, [w:] *Wyrok na Galileusza i inne mity o nauce i religii*, R.L. Numbers (red.), Centrum Myśli Jana Pawła II, Warszawa 2010, s. 195–206.
- Moore [1989] – J.R. Moore, *Of love and death: Why Darwin „gave up Christianity”*, [w:] *History, Humanity and Evolution: Essays for John C. Greene*, J.R. Moore (ed.), Cambridge University Press, Cambridge – New York 1989, s. 195–230.
- Paley [1881] – W. Paley, *Natural Theology*, American Tract Society, New York 1881.
- Pennock [1999] – R.T. Pennock, *Tower of Babel: The Evidence against the New Creationism*, The MIT Press – A Bradford Book, Cambridge – London 1999.
- Phipps [2002] – W.E. Phipps, *Darwin's Religious Odyssey*, Trinity Press International, Harrisburg 2002.
- Pleins [2013] – J. David Pleins, *The Evolving God: Charles Darwin on the Naturalness of Religion*, Bloomsbury, New York – London 2013.
- Quammen [2006] – D. Quammen, *The Reluctant Mr. Darwin: An Intimate Portrait of Charles Darwin and the Making of His Theory of Evolution*, „*Great Discoveries*”, Atlas Books – W.W. Norton & Company, New York – London 2006.
- Radziwolski [1979] – Z. Radziwolski, *Nauka i religia o pochodzeniu człowieka i powstawaniu życia na Ziemi*, Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1979.
- Ruse [2008] – M. Ruse, *Charles Darwin*, „*Blackwell Great Minds*”, Blackwell Publishing, Malden – Oxford – Carlton 2008.
- Ruse [2005] – M. Ruse, *The Evolution-Creation Struggle*, Harvard University Press, Cambridge – London 2005.
- Sagan [2008] – D. Sagan, *Spór o nieredukowalną złożoność układów biochemicznych*, „*Biblioteka Filozoficznych Aspektów Genezy*”, t. 5, MEGAS, Warszawa 2008.
- Sedgwick [1860] – A. Sedgwick, *Objections to Mr. Darwin's Theory of the Origin of Species*, „*The Spectator*” 1860 (April 7), [w:] *But Is It Science? The Philosophical Question in the Creation/Evolution Controversy*, M. Ruse (ed.), Prometheus Books, New York 1996.
- Silvertown [2009] – J. Silvertown, *An Orchard Invisible: A Natural History of Seeds*, University of Chicago Press, Chicago – London 2009.

- Spencer [2009] – N. Spencer, *Darwin and God*, SPCK, London 2009.
- Spencer [n.d.] – N. Spencer, *Darwin's Religious Beliefs*, The Faraday Institute for Science and Religion, URL = <http://tinyurl.com/q4td4ms> [6.10.2015].
- Steffoff [1996] – R. Steffoff, *Charles Darwin: And the Evolution Revolution*, Oxford University Press, Oxford – New York 1996.
- van Wyhe, Pallen [2012] – J. van Wyhe, M.J. Pallen, *The „Annie Hypothesis”: Did the Death of His Daughter Cause Darwin to „Give up Christianity”?*, „Centaurus” (54/2) 2012, s. 106–123.
- White, Gribbin [1998] – M. White, J. Gribbin, *Darwin: żywot uczonego*, tłum. H. Pawlikowska-Gannon, „Na Ścieżkach Nauki”, Prószyński i S-Ka, Warszawa 1998.
- Wiker [2009a] – B. Wiker, *The Darwin Myth: The Life and Lies of Charles Darwin*, Regnery Publishing, Washington 2009.
- Wiker [2009b] – B. Wiker, *What Were Darwin's Religious Views*, Discovery Institute, URL = <http://tiny.pl/hw76n> [24.1.2014].
- Zimmer [2003] – C. Zimmer, *Evolution. The Triumph of an Idea: from Darwin to DNA*, Arrow Books, London 2003.
- Życiński [1990] – J. Życiński, *U źródeł biologii niearystotelesowskiej*, [w:] *Dylematy ewolucji*, M. Heller, J. Życiński, Polskie Towarzystwo Teologiczne, Kraków 1990, s. 29–39.

Listy

- List Emmy Darwin do Karola Darwina z lutego 1839 roku, [w:] *The Correspondence of Charles Darwin: 1837–1843*, F. Burkhardt, S. Smith. (eds.), vol. II, Cambridge University Press, Cambridge 1986, s. 171–173.
- List Karola Darwina do Emmy Darwin z 17 kwietnia 1851 roku, tłum. T. Opalińska, [w:] *Karol Darwin: listy wybrane*, F. Burkhardt (red.), „Klasycy Nauki”, Prószyński i S-Ka, Warszawa 1999, s. 191.
- List Karola Darwina do Emmy Darwin z 18 kwietnia 1851 roku, URL = <http://tiny.pl/q1xjb> [24.1.2014].
- List Karola Darwina do Emmy Darwin z 20 kwietnia 1851 roku, tłum. T. Opalińska, [w:] *Karol Darwin: listy wybrane*, F. Burkhardt (red.), „Klasycy Nauki”, Prószyński i S-Ka, Warszawa 1999, s. 191–193.
- List Karola Darwina do Emmy Darwin z 21 kwietnia 1851 roku, URL = <http://tiny.pl/q1xpx> [24.1.2014].
- List Karola Darwina do Emmy Darwin z 23 kwietnia 1851 roku, tłum. T. Opalińska, [w:] *Karol Darwin: listy wybrane*, F. Burkhardt (red.), „Klasycy Nauki”, Prószyński i S-Ka, Warszawa 1999, s. 194.
- List Karola Darwina do Williama Darwina Focha z 27 marca 1851 roku, URL = <http://tiny.pl/qf2dg> [8.1.2014].
- List Karola Darwina do Williama Darwina Focha z 29 kwietnia 1851 roku, URL = <http://tiny.pl/qf24l> [8.1.2014].
- List Karola Darwina do Williama Darwina Focha z 3 października 1856 roku, URL = <http://tiny.pl/qf8lc> [8.1.2014].